

көрсетеди. Оған арнап өз алдына отау тиккен. Күйеуді ақ кийізге отырғызып отауға киргизген. Бул дәстүр «Алпамыс» дәстанында Гүлпаршынды Ултан өз некесине алмакшы болған картинада көрінеді. Ал, ертеке төмендегі мысалда бериледи: Қасындағы үзирлерине: Күйеуге арнап белгілеп қойған отауға киргизің,- дейди («Жансап», 132-бет). ...Буннан, кейін күйеу болдың деп баланы ақ кийізге салып көтеріп кетеди. Ақ отауға киргизіп Үндемес хан жети күн той беріп, қыздың некесін балаға қыяды («Шопан бала», 12-бет).

Қызды узатып өз елине алып барған жигит той-тамашалар береді. Сырнайшы, гернайшылар тойдың ағзасын жәрияласа, баксы-жыраулар йошлы қосықларын айтып тойды қыздырады. Палұанлар гүреске түсіп, дәрәзшылар өз тамашасын көрсетеді. Бәйгиге ат жиберіп, көкмар ойыны ойналады. Булардың бәрі халықтың той мәресиміне тийісли дәстүрлер болғаны менен оны халықтың барлық қатламы да иелей алмаған. Той тамашалары ертеке тилинде былайынша сәулеленген: Соның менен патша сырнайшы, гернайшы, масқарапз ойнатып, дәрәз курдырып, палұан туттырып, ат шаптырып тойын баслайды («Жансап», 130-бет).

Қыз балалар 13-14 жасларынан баслап өзлеринін себине керек нәрселерді өз қоллары менен таярлаған. Мәселен, әкеси қыз ушын отау таярлатқан, оның керек бау-шууларын, гилем, көрпе-төсектерді узатаман дегенге шекемги аралықта таярлап питкеріп, узатыу тойында оларды өзі менен қосып алып кеткен. Ертеке тилинде де усы дәстүр өз көринисін тапқан:

Әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш. Лингвофольклористика. –Нөкис: 2018.
2. Акименко Н.А. Лингвокультурные характеристики английского сказочного дискурса. АҚД. -Волгоград: 2005. -С. 21.
3. Дубровская О.Г. Лингвокультурологический аспект сопоставительного исследования русских и английских пословиц об уме и глупости. К.Д. –Екатеринбург: 2000. –С. 259.
4. Коурова О.И. Традиционно-поэтическая лексика и фразеология как лингвокультурная ценность. Д.Д. –Екатеринбург: 2005. –С. 393.
5. Махмуд Саттор. Ўзбек удумлари. –Тошкент: «Фан», 1993. 113-б.
6. Павлова Т.А. Лингвокультурологические характеристики коммуникативного пространства детской поэзии. К.Д. –Калининград: 2011. –С. 194.
7. Тарасова Ф.Х. Лингвокультурологические и когнитивно-прагматические основания изучения татарских паремий на фоне других языков. Д.Д. –Махачкала: 2012. –С. 404.
8. Төлөкова Э.Т. Кыргыз элинин каада-салт лексикасын чагылдырган кандырғалар жаңа иштетилүү түзүлүштөрү. // «Тил жаңа котормо», -Шин жан, 2013. №3, 20-28-б.
9. Төлөкова Э.Т. Кыргыз тилиндеги «бала» концепти. Автореферат канд.дис... -Бишкек: 2012. 5-б.
10. Түйчибаев Б., К.Кашкирли. Зоминнинг тил комуси. –Тошкент: 2012.
11. Юрков Е.Е. Метафора в аспекте лингвокультурологии. -С-Петербург: 2012. дисс. д.ф.н. –С. 348.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада халқ эртакларидағы түй маросими билан боғлиқ урф-одат, удумлар лингвомаданий нуктаи назардан тахлил килинган. Түй маросими билан боғлиқ удумларнинг эртак тилида берилиши, хозирда халқ орасида ишлатилиши мисоллар билан асосланиб, фольклорнинг бошка турларида берилиши хам киёсий ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются свадебные обряды и традиции в народных сказках с лингвокультурологической точки зрения. Интерпретация данных обрядов и тех, которые употребляются в настоящей жизни, обоснована реальными примерами. Проводится сопоставительное изучение свадебных обрядов на языке сказок и в других жанрах фольклора.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of wedding ceremonies and traditions in folk fairy-tales from the point of view of linguoculturology. The author has done the comparative study of wedding ceremonies and traditions in fairy-tales and other genres of folklore.

ПОЭЗИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДА ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДІҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

(И.Юсупов шығармалары мысалында)

А.Қ.Пирниязова – филология илимлеринің кандидаты, доцент
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фразеологизм, бадийи восита, бадийилик, услубий қўлланиш, вазифа.

Ключевые слова: фразеологические единицы, образные средства, выразительность, стилистическое использование, функция.

Key words: phraseological units, expressive means, expressiveness, stylistic usage, function.

Соңғы жыллары қарақалпақ тил билиминде көркем әдебиятта фразеологизмлерді қолланыу стилін үйренген мийнетлер баспадан шықты. Буған мысал етип Г.Айназарова [1], Е.Бердимуратов [3], А.Бекбергеновтың [2] монографияларын, Ш.Абдиназимовтың «Бердақтың фразеологиялық жаңашыллығы» («Әмиўдарья», 1998, №1-2, 108-109-б.), Б.Юсупованың «Әжинияз бенен қыз Меңештиң айтысы»нда фейил фразеологизмлердің қолланылыуы» («Илим хам жәмийет», 2012, №

Патша үлкен қызы менен күйеу баласына хам ортаншы қызы менен оның күйеуіне ақ отау тиктирип, барлық керек-жарағын берипти («Киши мәлийеке», 24-бет).

Бул дәстүр өзбек халқында хәзирге шекем қолланылады. Хәттеки, бул халықта сепсиз узатылыу-ерси. Бурынғы аўқам дәуиринде усы дәстүр «ескиликтің саркыты» деп бизің халқымыздың мәдений өмиринен алып тасланған болса, бүгінге келип жалпы дәстүрге айланып баратыр.

Жуўмаклап айтқанда, ертеке тилинде берилген халықтың той мәресиміне байланыслы дәстүрлер халық өтмиши, тарийхы, менталитетине тән өзгешелигин үйрениўде бахалы дерек саналады. Ертеке тилинде берилген халқымыздың той мәресиміне байланыслы миллий үрп-әдет хам дәстүрлерин анализлеп төмендегише жуўмаққа келдик:

1. Той дәстүріне тийісли үрп-әдетлер көпшилик түркий халықларына ортақ;

2. Дәстүрлер ишинде жеке бир халыққа тән дәстүрлер де бар;

3. Олардың айырымлары хәзирги ўақытта үрптен шыкса да, көпшилиги қолланылады;

4. Үрп-әдет дәстүрлер арадан неше әсир өтсе де өз мәнисин сақлаған.

Бул бағдарда алып барылған хәр қандай изертлеу инсаннның руўхый жетиклиги, мәденияты, миллий санасы сыяқлы мәселелерді шешиўде, сондай-ақ жас әўладты руўхый кәмил инсан етип тәрбиялаўда хам әмелий хам тәрбиялық әхмийетке ийе.

танылған сөз шебері. Поэзияда шайырдың орны оғанда гирейлі. И.Юсуповтың қосықтарының тилинде фразеологизмдер шебер қолланылып, тәсірлилиги, образлылығы менен өзгешеленип турады.

Фразеологизмдер - халық даналығына суғарылған образлы ойлау тилинің үлгиси. Халық тилинің усы байлығын көркем сөз шебері өз шығармаларында зәрурлигине қарай пайдаланады, оның ишинен өзіне керегин таңлап алады.

И.Юсупов шығармаларында фразеологизмдер үлкен әхмийетке ийе. Олар шайырдың қосықта хәр қыйлы образлар дәретиуінде, лирикалық қахарманның сезим-туйғыларын, кеуіл кеширмелерин толық сүүретлеп көрсетиуінде, турмысты көркем картиналарда сәулендириуінде зәрурли курап хызметин атқарған. Шайырдың фразеологизмдерди қолланыуында өзіне тән шеберлиги бар. Фразеологизмдерди шайырдың өз зәрурлигине сай сайлап, жаңғыртып қолланыуы, оның ой-пикирине, эстетикалық талғамына, жәмийетлик-сийсий, философиялық көзқарасына сәйкес болып келеди.

Шайыр халық тилинің бар байлығын, сөз маржанларын өз шығармаларында дәретиушилик пенен жумсай отырып, өзіне ғана тән стиль жаратты.

Жеке жазыушының стили белгили бир компоненттерден дүзиледи. Ал, бул компоненттер автордың сөз таңлау усылы арқалы бир системаға түседі. Сонда стильлик система қандай компоненттерден қуралады десек, оған академик В.В.Виноградов стиль курайтұғын компоненттериниң бири ретинде фразеологизмдерди атап көрсетеди [4].

Фразеологизмдер шығарма тилине айрықша көрк, мазмун, миллий колорит береді. Халық тилинің бул ғәзийнесине бақлау жасап, көзин табыу, керегине жара туйу - жазыушының шеберлигине байланысly.

И.Юсупов өз қосықтарында фразеологизмдерден шебер пайдаланған.

Өз ақылы менен ашқан сол сырды
Қайтып жаба алмай, ақылдан сасқан.
(И.Юсупов: 47)

Бул қатарларда ақылдан сасқан фразеологизмин қолланған. Не ислерин билмеу деген мәнисти аңлатады. Сен буйырсаң бас саламан,
Дуу-сыйыңа қарамайман
Аяғымды қолға алып,
Басым менен жумалайман [И.Юсупов: 47].

Бул қосықта екінши қатардағы фразеологизм айтқанына қарамау, кейинги қатардағы фразеологизм тез бараман деген мәнини аңлатады.

Фразеологизмдер көркем шығармада образ жасауда, қахарманға минезлеме беріуде, ұақыяға белгили жағдайда жуумақ жасауда, хәзил-дәлкек т.б. хызметте жийи жумсалады.

1. И.Юсупов фразеологизмдерди әхмийетли ұақыяларға жуумақ жасауға пайдаланады:
...Бирақ «ат басындай еди әрманы»
Ушып кеткен еди алғыр тарланы...
(И.Юсупов: 30-б.)

Қарақалпақ тилинде «әрманы ат басындай» фразеологизми орынланбайтуғын, жүдә әрманы көп мәнисин билдиреди. Қусы ушыу – өкиниш, пәнт жеу мәнисин билдиретуғын фразеологизм болып, шайыр оны қосық қатарларында өзгерис пенен пайдаланған.

2. Фразеологизмдердиң қахарманларға минезлеме беріуде қолланылыуы. Халық тилинің фразеологизмдерин автор шығармаларында көркем сүүретлеу мақсетине ушластырып барып керегинше қолланады. Шайыр қахарманлардың сыртқы портрети менен қатар, ишки жан дүньясын, минез-кулқын, исенимин, дүньяға көз қарасын сүүретлейди.

Гөзлеген нышанаға дәл тийгизетуғын эмоциональлық бояуы күшли, айрықша мәнили сыпатлама

беретуғын тил усыллары арқалы шайыр адам минезиниң толып атырған сырын, оның ишки жан дүньясын, портретин жағымлы яки жағымсыз хәрекетин көрсетеди яки қахарманларды ирониялық тәрептен сүүретлеп көрсетеди.

Жұрттың сөзлерине қулақ саламан
(И.Юсупов: 17-б.)

Қулақ салыу - тыңлау;
Базда биреулердиң кеулиниң бабын
Таба алмай, зейнине тийдиң сен.
(И.Юсупов: 19-б.)

Кеулин таба алмау - кеулинен шыға алмау, зейнине тийиу – кеулине тийиу;

Сәл жерде қабағы қалар ашылмай
(И.Юсупов: 127-б.)
Қабағы ашылмау – ашыулануы;
Ызғырығы жети жүйеңнен өтер...
(И.Юсупов: 127-б.)

Жети жүйеңнен өтиу - түйреп өтиу.

Шайыр И.Юсупов адамның хәр қыйлы қәсийетлерин бахалай алатуғын фразеологизмдерди қахарман образын сүүретлеуға жумсаған. Алынған мысаллардағы экспрессив мәнилері басым фразеологизмдер қахарман қәсийетин дәл сүүретлейди. Бундай сүүретлеулер оқыушыға эмоциональлық тәсір тууғызады, көркем шығарма тилине жанлы түс береді.

3. Фразеологизмдердиң қахарманлардың психологиялық сезимин сүүретлеуде жумсалыуы.

Шығармалардағы сезим туудырарлықтай көркем сөзлердиң хәммеси де улыуға экспрессивлик үн-лесликті күшейтеди. Түсиникти дәлме-дәл, жән-жақлы сүүретлеп беріуде фразеологизмдердиң дәл түсетуғыны анық. Фразеологизмниң усындай мүмкиншиликлерин шайыр өз шығармасында қахарманлардың психологиялық күйиниш-сүйинишлерин, ой тәсірлерин, руухый жан дүньясын нәзик сүүретлеуға таңлап жумсайды.

Автор гейбир жағдайға қарай қахарманлардың кеуіл кеширмелерин, психологиялық мәуритлерин эмоциональлық бояуы күшли фразеологизмдерди жумсай отырып жеткизеди:

Кирпиги қайысқан тебендей еди,
Кумай көзлер мени жегендей еди...
(И.Юсупов: 49-бет).

Азияның әсте өзгергиш хауа райындай,
Сол сабырлы минезиң дым жанымға тийди
(И.Юсупов: 136-бет).

Уллылықтың самалы менен
Көтереди кеуилиңди бирден [6].

4. Фразеологизмдердиң қахарман портретин беріуде жумсалыуы

И.Юсупов өз шығармаларында фразеологизмдерден қахарман портретин жасауда, олардың минез-кулқын ашыуда, олардың тиллик минезлемесин беріуде кеңнен пайдаланады. Тиллик минезлеме беріуде фразеологизмдерди жумсау дәрежеси шайырдың хәр түрли идеялық, эстетикалық талғамынан байқалады.

Шайыр инанымлы образ жасау ушын қахарманның минез-кулқын, өз орталығына тән ис-хәрекетин, ой-өрисин, басқаларға деген көзқарасын көрсетиу менен бирге, қахарманның хәр қайсысына ылайық тил таба билиудің әхмийети де үлкен.

Көркем шығармада қахарман тили оның минези менен психикасына, өмир тәжірийбесине, мәдений дәрежесине, өскен орталығына, ислеитұғын қәсибине, ұақыя болып атырған жағдайға сай бериледи. Хәр бир қахарманның сөйлеу стилине тән лексикалық, грамматикалық, интонациялық айырмашылықтары сақланады. Булар сақланбаса, образ тәсірли болмас еди.

...Сиркеси суу көтермей сазырайды
(И.Юсупов: 109- б.).

...Сиясатты суудай смирген

(И.Юсупов: 113- б.).
... Базда айнытады нилдиң суўындай...
(И.Юсупов: 80-б.)
... Биреўлер гегирдекке суў бүркип
(И.Юсупов: 91- б.).

Мине, усындай фразеологизмлерди И.Юсупов өз шығармаларында шебер пайдаланған. Фразеологизмлерди инверсиялық усулда уйқасқа түсирип косық қатарларында қолланған.

Шайыр халық тилинің фразеологизмлер менен келетуғын образлы сөз байлығын өз елегинен өткізип, көркем шығармада шеберлік пенен пайдаланыўдың үлгисин көрсетеди.

Фразеология мәселеси қарақалпақ тилинде өз алдына толық изертленип, еле сыр-сыпаты белгили болмаған мәселелерден есапланады.

Фразеологизмлер - көркем шығармада көркемлеў қуралларының бири. Бунда шайыр халық тилиндегі таяр фразеологизмлерди қолланыў менен бирге, өзи де оған дөретиўшилиқ қатнас жасайды. Усыған сәйкес фразеологизмлер жаңаша, өзгеше түс алады. Берилген пикир және де көркем, сулыў болып шығады. Автор фразеологизмлердің қурылысына өзгерис киргизеди, қурамына айырым сөзлерди қосып та пайдаланады.

Шайыр халық тилинің фразеологизмлері қурамы

Әдебиетлар

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde ten'les yeki komponentli frazeologizmlerdin' leksika-semantikalı'q ha'm stillik wo'zgeshelikleri. -N.: «Qaraqalpaqstan», 2015.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. -Нөкіс: 1990.
3. Бердимуратов Е. Әдебиет тилдің функциональлық стильлеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. -Нөкіс: 1973
4. Виноградов В.В. Язык художественного произведения. -М.: 1998.
5. Пирниязова А. Фразеологизмлердің көркем әдебиетта қолланылыўы. Өзбекстан ИА Қарақалпақстан бөлими Хабаршысы, 2011, № 2. 67-69-б.
6. Юсупов И. Таңдамалы шығармаларының еки томлығы. -Нөкіс: 1992.

Мақола қарақалпақ тили фразеологизмлеринің бадий адабиетта услубий қўлланылығиға бағишланған. Бадий асарларда фразеологизмлеринің қўлланылыш услублары хар хил. И.Юсупов фразеологизмлерни бадий восита сифатида хар хил йўналишларда фойдаланған. Шоир асарларида образнинг ички хиссийтини очиб беришда, тавсифлашда, сўзлаш манерасини беришда, воқеани хулосалашда, бадийлигини оширишда ва х. фразеологизмлердан фойдаланади. Шоир халқ тили фразеологизмлеридан фойдаланиб индивидуал фразеологизмлер яратади.

Статья посвящена изучению стилистического использования фразеологизмов каракалпакского языка в художественной литературе. Разнообразны приёмы использования фразеологизмов в художественных произведениях. Фразеологизмы как средство художественного приёма в произведениях И.Юсупова весьма многообразны. Поэт использует фразеологизмы как образное средство раскрытия внутреннего мира персонажа, характера, характеристики его речевой манеры, с целью усиления выразительности. В произведениях поэта используются как индивидуальные образования обороты, так и распространённые в каракалпакском языке фразеологизмы.

The given article deals with stylistic usage of phraseological units in Karakalpak literary texts. There are different ways of using phraseologisms in literary texts. Phraseological units as an expressive means are widely used in the poems by I.Yusupov. The poet used phraseological units in the description of the inner world of personages, their character, for the characterization of their, manner of speech and to increase expressiveness. The poet used in his works both individual genuine expressions and trite phraseological units in Karakalpak.

KOREYS TILI LINGVOMADANIYATIDA "HASAD" HISSIY KONSEPTI

O.Sa'dullayeva - magistrant

N.Kim - filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Toshkent davlat sharqshunoslik instituti

Tayanch so'zlar: til, madaniyat, hasad, lingvomadaniyat, hissiyot, konseptsiya, konsept, ehtiros, fikr.

Ключевые слова: язык, культура, ревность, лингвокультурология, эмоция, концепция, концепт, чувства, понятие.

Key words: language, culture, jealousy, linguoculturology, emotion, conception, concept, feeling, opinion.

Til jamiyatning mavjudligi shartlaridan biri. Til milliy madaniyat unsurlaridan hisoblanadi. Uni moddiy vositalardan ayri holda tasavvur qilib bo'lmaydi. Bundan xulosa shuki, til madaniyatning ajralmas qismidir. Har bir millat va xalqning noyoblighi uning tilida va bu uning ming yillar davomida shakllangan o'z tarixi, o'z madaniyatida namoyon bo'ladi. Tildan boshqa hech bir hodisa millatning o'ziga xosliklarini ochib bera olmaydi. Til inson tafakkuri ko'zgusi. Har bir davlat o'z milliy tiliga ega. Til va madaniyatning o'zaro munosabati ko'p qirrali murakkab masala. Turli tillarning namoyondalari bir vaqtning o'zida turli madaniyatlarining namoyondasi hamdir. Madaniyatlararo muloqot esa, birinchi o'rinda til ko'prigi orqali amalga oshiriladi.

нан ең кереклилерин таңлай отырып, мүмкиншилигине қарай оларды түрлендиреди. Баянланып отырған ўақыға байланысly фразеологизмлердің стильлик қолланылыў өзгешелиги оның тилдеги хызметі болып табылады.

Хәр бир шайыр халық тилинің фразеологизмлерин керек жеринде пайдалана отырып, өзинің сўўретлеў мақсетине сәйкес ийкемlestиреди. Оларды дөретиўшилиқ пенен қолланады, себеби, «жазыўшы-миллий сөз мәдениатын дөретиўши, оны раўажландырыўшы. Ол өз дәўириндеги халық тилин пайдалана отырып, өз дөретиўшилигинің тийкаргы мақсетине ылайықлап ана тилинің хәр түрли усылларын таңлап алып, жаңартып, жыйнақлап жумсайды» [4].

Жуўмақлап айтқанда, И.Юсуповтың қайсы шығармасын алып қарасақ та олар фразеологизмлерге жүдә бай екенлиги менен көзге түседі. Шайырдың хәр бир таңлаған фразеологизми шығарма тилин жанландырып, оған миллийлик колорит береді. И.Юсуповтың фразеологизмлерге усас етип жасаған көркем хәм терең мәнили сөзлери халық арасына кеңнен тарап кеткен. Себеби, шайыр халық тилин шығармаларында қоллана отырып, оның әлўан қырлары менен сырларын көз алдымызға жайып салады. Соның менен өзи де жаңа көркем сөз дизбеклерин дөретеди.

РЕЗЮМЕ

Мақола қарақалпақ тили фразеологизмлеринің бадий адабиетта услубий қўлланылығиға бағишланған. Бадий асарларда фразеологизмлеринің қўлланылыш услублары хар хил. И.Юсупов фразеологизмлерни бадий восита сифатида хар хил йўналишларда фойдаланған. Шоир асарларида образнинг ички хиссийтини очиб беришда, тавсифлашда, сўзлаш манерасини беришда, воқеани хулосалашда, бадийлигини оширишда ва х. фразеологизмлердан фойдаланади. Шоир халқ тили фразеологизмлеридан фойдаланиб индивидуал фразеологизмлер яратади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению стилистического использования фразеологизмов каракалпакского языка в художественной литературе. Разнообразны приёмы использования фразеологизмов в художественных произведениях. Фразеологизмы как средство художественного приёма в произведениях И.Юсупова весьма многообразны. Поэт использует фразеологизмы как образное средство раскрытия внутреннего мира персонажа, характера, характеристики его речевой манеры, с целью усиления выразительности. В произведениях поэта используются как индивидуальные образования обороты, так и распространённые в каракалпакском языке фразеологизмы.

SUMMARY

The given article deals with stylistic usage of phraseological units in Karakalpak literary texts. There are different ways of using phraseologisms in literary texts. Phraseological units as an expressive means are widely used in the poems by I.Yusupov. The poet used phraseological units in the description of the inner world of personages, their character, for the characterization of their, manner of speech and to increase expressiveness. The poet used in his works both individual genuine expressions and trite phraseological units in Karakalpak.